

Timfanelo ta Ximunhu eka Vaakandhawu Nkombiso wa ku Vilela

south african
**human
rights**
commission

Timfanelo ta Ximunhu
**eka Vaakandhawu
Nkombiso wa ku
Vilela**

south african
**human
rights
commission**

VUNDZHAKU

Yo tala ya mikombiso ya ku vilela eAfrika-Dzonga yi na timitsu ta yona eka vusweti na nkandzingano. Mikandzingano ya xintlawa na xihlangano leyi yaka emahlweni eAfrika-Dzonga yi kuma xivumbeko ngopfungopfu eka mfikelelo lowu nga ringanelangiki wa ku kuma vukorhokeri bya masungulo eka swiyenge leswi sweleke swinene swa rixaka ra Afrika-Dzonga. Eka swiyimo swo tala muganga, kumbe swiyenge swa wona, wu kombisile ku hetwiwa ka wona matimba hi rivilo ro nonoka ra ku cinca na ku nga nyikiwi ka vukorhokeri bya masungulo byo tanihi mati, gezi na nkululo, hi ku tirhisa xiendlo xa nkombiso wa ku vilela. Mikombiso leya ku vilela, leyi hi ntolovelu yi tivekaka tanihi mikombiso ya ku vilela ya mphakelo wa vukorhokeri, eka nkarhi wun'wana yi huma endzawulweni yi ya eka matikhomelo yo onhetela na ku va yo kavanyeta, leswi swi kayiveteke timfanelo tin'wana to tanihi letiya ta dyondzo ya masungulo.

Ku kumbeteriwa leswaku Afrika-Dzonga yi na kutlula 13 500 wa mikombiso ya ku vilela lembe rin'wana na rin'wana, leyi v'nyingi bya yona byi nga riki na madzolongal. Mbhoheko wa mfumo ku xixima mfanelo ya ku kombisa ku vilela swi vula leswaku a wu fanelangi ku kavanyeta vanhu hindlela leyi nga tivikaniki ku kombisa ku vilela, kambe wu fanele ku tiyisisa leswaku ku na magoza lama ya nga ta kotisa vanhu na mitlawa ku tirhisa timfanelo ta vona ku kombisa ku vilela.

Xana Vumbiwa ri ri yini?

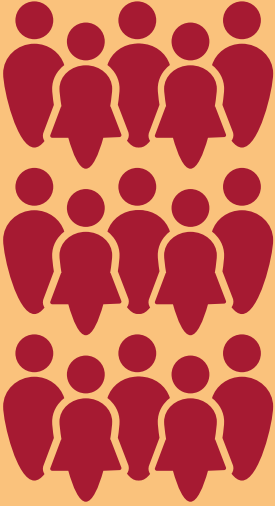
Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ku hlengeletana na van'wana na ku paluxa mavonelo ya yena eka mhaka yihi kumbe yihi hi ku tshunxeka evanhwini na ku tiphina hi nsirhelelo wa mfumo loko a ri karhi a endla tano.

Xiyenge xa 17 xa Vumbiwa xi vula leswaku: munhu un'wana na un'wana u na mfanelo, hindlela yo rhula naswona a nga hlomangi, ku hlengeletana, ku kombisa ku vilela, ku phiketa na ku yisa phethixini.

Ntirhiso wa timfanelo to tano wu fanele ku endleka hindlela yo rhula naswona hi ku tekela enhlokweni timfanelo ta van'wana.

¹ Vuxokoxoko lebyi nyikiwaka hi SAPS hi nkarhi wa Nhlengetano yo Twa Miehleketo yo Lavisisa ya Rixaka ya SAHRC eka nhlohotelo wa xiendlo lexi fambelanaka na nkombiso wa ku vilela eka mfanelo ya ku kuma dyondzo ya masungulo eAfrika-Dzonga

15

Xana Nawu wa Malawulelo ya Tihlengeletano, 1993, i yini?

EAfrika-Dzonga, mikombiso ya ku vilela ya kutlula 15 wa vanhu yi fumiwa hi Nawu wa Malawulelo ya Tihlengeletano, 205 wa 1993. Nawu lowu wu pasisiwile ku lawula ku khomiwa ka tihlengeletano ta vaaki na mikombiso ya ku vilela etindhawini to karhi na ku lulamisela timhaka leti fambelanaka na yona.

Nawu lowu wu lawula timhaka leti fambelanaka na tihlengeletano leti ti kombaka muxaka wihi kumbe wihi wa nkombiso wa ku vilela, mphikizano kumbe xisandzu exivandleni xa vaaki.

Leswi fambelanaka na Nawu wa Malawulelo ya Tihlengeletano i Nawu wa Switlhavani swa Khombo 15 wa 2013 lowu wu lulamiseka ntshimbiso wo karhi hi mayelana na ku va na switlhavani swa khombo.

Xana xivandla xa vaaki i yini?

Xivandla xa vaaki swi vula xitarata xih kumbe xih kumbe gondzo rihi kumbe rihi, phaka, xikwere xa vaaki, switepe kumbe timbala ta muako kumbe xivandla xo yelana xin'wana.

Xitiviso xa nkombiso wa ku vilela

A wu ki u lava ku kombela mpfumelelo ku kombisa ku vilela kambe u fanele ku nyika xitiviso xa ku endla tano.

Xiyenge xa 3 (2) xa Nawu wa Malawulelo ya Tihlungeletano xi vula leswaku murhambi ku nga si hundza nkombo (7) wa masiku ku nga si fika siku leri nhlungeletano leyi yi nga ta khomiwa harona, u ta fanela ku nyika xitiviso xa nhlungeletano leyi eka muofisiri loyi a nga na vutihlamuleri loyi a khumbekaka ntsena loko swi nga tivikani eka murhambi loyi ku nyika xitiviso xolexo ku nga si fika nkombo (7) wa masiku ku nga si fika siku rolero, u ta nyika xitiviso eka nkarhi wa le ku sunguleni lowu nyikiwaka. Ku yisa emahlweni, loko xitiviso xolexo xi nyika ehansi ka 48 wa tiawara nhlungeletano leyi yi nga si sungula, muofisiri loyi a nga na vutihlamuleri a nga tshimbisa nhlungeletano leyi hi xitiviso.

Nhlungeletano yihi kumbe yihi leyi yi humelelaka ku ri hava xitiviso lexi xi nyikiwaka i nhlungeletano leyi nga riki enawini.

Xana murhambi i yini?

Murhambi swi vula munhu wihi kumbe wihi loyi hi ku lava ka yena a rhambaka nhlungeletano kumbe munhu wihi kumbe wihi loyi a thoriweke hi nhlangano kumbe rhavi rihi kumbe rihi ra nhlangano ku rhamba nhlungeletano.

Xana hi swihi leswi faneleke ku kumeka eka xitiviso?

Vuxokoxoko lebyi landzelaka byi fanele ku katsiwa eka xitiviso:

- Vuxokoxoko bya murhambi
- Vito ra nhlangano
- Xikongomelo xa nhlungeletano
- Nkarhi, nkarhi lowu nga
- ta tekiwa na siku ra nhlungeletano
- Ndhawu laha nhlungeletano yi nga ta khomiwa kona
- Nhlayo leyi languteriwaka ya lava nga ta ya.

Xana hi xilerisoximfumo xa vumbiwa xa Vukorhokeri bya Maphorisa ya Afrika-Dzonga (SAPS)?

Vukorhokeri bya Maphorisa bya Afrika-Dzonga (SAPS) byi na vutihlamuleri bya ku sivela, ku herisa na ku lavisisa vugevenga na ku hlayisa vatshami va Rhiphabuliki na nhundzu ya vona. Ku yisa emahlweni SAPS xilerisoximfumo ku hlayisa na ku sindzisa nawu na ku tumbuluxa mbangu wo hlayiseka na ku va wo sirheleleka wa vanhu hinkwavo va Afrika-Dzonga. Maphorisa na wona ya fanele ku sivela xin'wana na xin'wana lexi nga chavisetaka vuhlayiseki na nsirheleleko wa muganga wihi kumbe wihi, ya lavisisa vugevenga byihi kumbe byihi lebyi chavisetaka vuhlayiseki kumbe nsirheleleko wa muganga wihi kumbe wihi, ku tiyisa leswaku swigevenga swa xupuriwa, na ku teka xiave eka matshalatshala ya ku ololoxa swivangelo swa vugevenga.

police line

police line

police line

police line

Ntirho wa SAPS hi nkarhi wa nhlengeletano kumbe swiendlo swa nkombiso wa ku vilela

Loko nhlengeletano kumbe nkombiso wa ku vilela wu va kona, maphorisa ya nga ha:

- Loko ya ri na swivangelo swo tivikana ku tshemba leswaku a va nga koti ku nyika nsirhelelo wo ringanela eka vanhu lava na eku tekeni ka xiave eka nhlengeletano yaleyo kumbe nkombiso wolowo wa ku vilela, va tivisa murhambi kumbe vanhu valavo hindlela leyi faneleke.
- Va nga ha sivela vanhu ku teka xiave eka nhlengeletano eka ku hundzela eka ndhawu yo hambana kumbe ku hambuka endleni leyi vuriweke eka xitiviso lexi vuriweke kumbe hundzuluxo lowu fambelana xona kumbe eka ku honisa xipimelo xihhi kumbe xihhi lexi ku khoma nhlengeletano leyi ku lawuriwaka hi xona.
- Va nga ha lerisa munhu kumbe ntlawa wihi kumbe wihi wa vanhu lava va kavanyetaka nhlengeletano kumbe nkombiso wa ku vilela ku yimisa matikhomelo yo tano na ku tshama va ri ekulenyana kusuka eka nhlengeletano kumbe nkombiso wolowo wa ku vilela.
- Va nga ha khoma munhu wihi kumbe wihi loyi a endlaka nandzu wihi kumbe wihi hi nkarhi wa nhlengeletano.

Xana hi tihi timfanelo na vutihlamuleri bya vakombisi va ku vilela?

Mukombisi wa ku vilela un'wana na un'wana u na mfanelo na vutihlamuleri eka:

- Ntshunxeko wa vukhongereri, swikhohlwakhohlwana na mavonelo. Leswi swi vula leswaku u na mfanelo ya ku ehleketa, kholwa na ku gandzela hilaha u hlawulaka hakona.
- Ntshunxeko ya ku humesa mavonelo. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ku vula, ku hlaya na ku dyondza swihi kumbe wihi leswi a swi lavaka. Mbulavulo wa rivengo a wu pfumeleriwi.
- Ku hlengeletana, nkombiso wa ku vilela, phikete na phethixini. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ku khoma na ku teka xiave eka nkombiso wa ku vilela, phikete na ku yisa phethixini. Leswi mikarhi hinkwayo swi fanele ku endliwa hindlela yo rhula.
- Vuxaka bya vatirhi. U na mfanelo ya ku tikatsa eka yuniyoni yo yimela vatirhi na ku endla xitereko. Mutirhi un'wana na un'wana na/kumbe muthori un'wana na un'wana u na mfanelo ya ku lulamisa na ku kanerisana ku yisa mahlweni swikongomelo swa yena. Leswi swi fanele ku endliwa hindlela ya xinawu naswona ku ri hava nchavisano eka vatirhi lava nga terekiki.

Ntirho wa SAHRC

KHOMIXINI YA TIMFANELO TA XIMUNHU YA AFRIKA-DZONGA (KHOMIXINI) I NHLANGANO WA TIMFANELO TA XIMUNHU WA RIXAKA LOWU NYIKIWEKE XILERISOXIMFUMO HI VUMBIWA KU SIRHELELA, KU KONDLETELA, NA KU VEKA TIHLO TIMFANELO TA XIMUNHU ETIKWENI. KU YISA EMAHLWENI KHOMIXINI YI NA XILERISOXIMFUMO XA KU LAVISISA, KU VIKA, KU FAMBISA NDZULAMISO LAHA SWI FANELEKE, KU ENDLA NDZAVISISO, NA KU DYONDZISA HI TIMFANELO TA XIMUNHU.

Khomixini yi havexerisiwile matimba hi ku landza Xiyenge xa 13 na 14 xa Nawu wa Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga 40 wa 2013 ku endla tihlengelletano to twa miehleketo to lavisisa eka milandzu ya ntsakelo wa vaaki hi xikongomelo xa ku endla swibumabumelo leswi swi lavaka ku sirhelela ku onhiwa ka timfanelo ta ximunhu.

Hi 2016, Khomixini yi endlile Nhlengelletano yo Twa Miehleketo ya Rixaka eka Ntshikelelo wa Swiendlo leswi Fambelanaka na Nkombiso wa ku Vilela eka Mfanelo ya ku Kuma Dyondzo ya Masungulo. Khomixini yi tshemba exikarhi ka swikumiwa swin'wana leswaku:

- Mfanelo ya dyondzo ya masungulo yi khumbiwa hi xiendlo lexi fambelanaka na nkombiso wa ku vilela lowu tumbulukaka kusuka eka swivangelo leswi eka swiyimo swo tala swi nga fambelaniki na ku nyikiwa ka dyondzo ya masungulo.
- Vakombisi va ku vilela lava va alelaka mfikelelo wa dyondzo ya masungulo va onha mfanelo ya ku kuma dyondzo ya masungulo ya vadyondzi lava khumbekaka.

- Vadyondzi va vekiwa eka xiyimo lexi nga pfuniki hi swiendlo leswi fambelanaka na nkombiso wa ku vilela swo karhi hikuva hikwalaho ka sweswo va siveriwa vona hi voxe kumbe va chavisetiwa ku ya eswikolweni, naswona swimakiwakulu leswi vadyondzi va tshembelaka eka swona ku fikelela dyondzo swa onhiwa kumbe swi herisiwa.
- Angulo wa Ndzawulo ya Dyondzo ya Masungulo na SAPS eka swiyimo swin'wana wu nonokile naswona swa tikomba leswaku ku hava pholisi kumbe endlelo ro fana eka ku tirhana na timhangu to tano.
- Mpfumaleko wa mbulavurisano lowu faneleke na ku va lowu tirhaka kahle exikarhi ka vulawuri na miganga leyi khumbekaka ku lava tindlela ta ku kongomisa miehleketo eka xiphigo xa vona. Hi ku pakanisa swikolo, mfanelo ya vana ya ku kuma dyondzo yi yisiwa ehansi.
- Vutihlamuleri bya ku tiyisisa vuhlayiseki bya vadyondzi, vadyondzisi na swikolo a byi rhwexiwangi ndzawulo yin'we, naswona a swi nga ri erivaleni leswaku i ndzawulo yihi yi rhangeleke eka milandzu laha xiendlo lexi fambelanaka na nkombiso wa ku vilela xi pakaniseke swikolo.
- Eka swiyimo swin'wana ku tshoveka ka vurhangeri eka levhele ya mfumo wa miganga ku na switandzhaku swo hamboloka eka matshalatshala ya ku ololoxa swiphigo leswi tumbulukaka, hikwalaho ka sweswo ku kayivetiwa mfanelo ya ku kuma dyondzo ya masungulo.
- Ku na xidingo xa tindzawulo ta mfumo ngopfungopfu eka levhele ya miganga ku vulavurisana ku antswa na vaakandhawu eka timhaka ta vaakandhawu ta nkoka
- Ku na xidingo xa ku khutaza vanhu ku kuma tindlela letintshwa ta ku paluxa swivilelo swa vona ku endlela leswaku swiendlo swa vona swi nga tshikeleli hindlela yo hamboloka timfanelo tin'wana to tanihi mfanelo ya masungulo ya ku kuma dyondzo ya masungulo.

Mikombiso ya ku vilela hi tinhlayo

Vuxokoxoko lebyi nyikiweke hi SAPS hi nkarhi wa Nhlegetano yo Twa Miehleketo ya Vulavisisi ya Rixaka ya SAHRC eka Nhlohotelo wa Xiendlo lexi Fambelanaka na Nkombiso wa ku Vilela eka Mfanelo ya ku Kuma Dyondzo ya Masungulo eAfrika-Dzonga leyi khomiweke eBraamfontein hi 2016 yi paluxe leswaku:

- Eka nkarhi wa malembe manharhu wa 2012 – 2014 Gauteng yi vile na mikombiso ya ku vilela yo tala kutlula xifundzakulu xihhi kumbe xihhi xin'wana.
- Kapa yi vile masipala lowu a wu tala ku va na mikombiso ya ku vilela yo tala laha yi veke na 84 wa mikombiso ya ku vilela, yi landzeriwa hi Joni, eThekwini, Tshwane na Ekurhuleni. Exikarhi ka tona timasipalakulu leta ntlhanu ti vile na vutihlamuleri eka hafu ya mikombiso ya ku vilela hinkwayo leyi rhekodiweke.
- Vukona bya madzolonga lama fambisaneke na mikombiso ya ku vilela byi yile emahlweni byi tlakuka. Nhlayo ya mikombiso ya ku vilela leyi veke na madzolonga yi fikile eka vuhenhla lebyi nga si tshamaka byi va kona hi 2014. Hi 2007 ehansinyana ka hafu ya mikombiso leya ku vilela a yi fambisana na madzolonga. Hi 2014 kwalomu ka 80% ta mikombiso ya ku vilela yi vile na madzolonga eka xiphemu xa vatekaxiave kumbe vulawuri.

Tilinki leti pfunaka

Hofisi ya Khomixini ya Timfanelo ta Ximunhu ya Afrika-Dzonga – www.ohchr.org.za; freeassembly@ohcr.org.za (Muviki wo Hlawuleka wa Vun'we bya Tinxaka eka mfanelo ku kuma ntshunxeko wa ku hlegetana na ku hlanguana na van'wana hi ku rhula).

Ntshunxeko wa Vandla ra Vuhumesi bya Mavonelo – www.fxio.org.za

Xiviko lexi xa kumeka eka webusayiti ya www.sahrc.org.za

Vuxokoxoko bya Vutihlanganisi

TIHOFISI TA SWIFUNDZAKULU

Kapa-Vuhumadyambu

Adirese: 4th Floor Oxford house,
86 Oxford street, East London, 5200
Riqingho: 043 722 7828/21/25 | Fekisi: 043 722
7830

Mufambisi wa Phurojeke

Tatana Abongile Sipondo

Vutihlanganisi: Yolokazi Mvovo
Imeyili: ymvovo@sahrc.org.za

Free State

18 Keller Street, Bloemfontein
Riqingho: 051 447 1130 | Fekisi: 051 447 1128

Mufambisi wa Phurojeke

Mr. Thabang Kheswa

Vutihlanganisi: Alinah Khompeli
Imeyili: akhompeli@sahrc.org.za

Limpopo

First Floor, Office 102, Library Garden Square,
Corner of Schoeman and
Grobler Streets, Polokwane
Riqingho: 015 291 3500 | Fekisi: 015 291 3505

Mufambisi wa Phurojeke

Mr Victor Mavhidula

Vutihlanganisi: Mahlatse Ngobeni
Imeyili: mngobeni@sahrc.org.za

Northern Cape

45 Mark and Scot Road,
Ancorley Building, Upington
Riqingho: 054 332 3993/4 | Fekisi: 054 332
7750

Mufambisi wa Phurojeke

Ms Chantelle Williams

Vutihlanganisi: Zukiswa Louw
Imeyili: zlouw@sahrc.org.za

Western Cape

7th Floor ABSA building,
132 Adderley Street, Cape Town
Riqingho: 021 426 2277 | Fekisi: 021 426 2875

Mufambisi wa Phurojeke

Adv Lloyd Lotz

Vutihlanganisi: Shafeeqah Salie
Imeyili: ssalie@sahrc.org.za

Hofisi ya Gauteng

2nd Floor, Braampark Forum 3,
33 Hoofd Street, Braamfontein
Riqingho: 011 877 3750 | Fekisi 011 403 0668

Mufambisi wa Phurojeke

Tatana Buang Jones

Vutihlanganisi: Nthabiseng Kwaza
Imeyili: nvkwaza@sahrc.org.za

KwaZulu-Natal

First Floor, 136 Margaret Mncadi, Durban
Riqingho: 031 304 7323/4/5 | Fekisi: 031 304
7323

Mufambisi wa Phurojeke

Ms Tanuja Munnoo

Vutihlanganisi: Kathleen Boyce
Imeyili: kathleenboyce@sahrc.org.za

Mpumalanga

4th Floor Carltext Building,
32 Bell Street, Nelspruit
Riqingho: 013 752 8292 | Fekisi: 013 752
6890

Mufambisi wa Phurojeke

Mr Eric Mokonyama

Vutihlanganisi: Carol Ngwenyama
Imeyili: cngwenyama@sahrc.org.za

North West

25 Heystek Street, Rustenburg
Riqingho: 014 592 0694 | Fekisi: 014 594
1069

Mufambisi wa Phurojeke

Ms Mpho Boikanyo

Vutihlanganisi: Poppy Mochadibane
Imeyili: pmochadibane@sahrc.org.za

Hilaha ku nga Tihlanganisiwaka hakona na SAHRC

Forum 3, Braampark Office Park, Braamfontein

Johannesburg

Nomboro ya Riqingho: 011 877 3600

www.sahrc.org.za

Imeyili: info@sahrc.org.za

complaints@sahrc.org.za

Twitter: @SAHRCommission

Facebook: SA Human Rights Commission

